

Boh ako náhradná vzťahová osoba

Lucia Adamovová, Janka Vránová

Súhrn

Používame teóriu vzťahovej väzby na to, aby sme sa pokúsili vysvetliť religiozitu a religiózne správanie. Cieľom je objasniť psychologické fungovanie Boha ako vzťahovej osoby, oboznámiť s dostupnou relevantnou literatúrou a niektorými výsledkami domácich a zahraničných empirických výskumov a na záver načrtnúť možné využitie v psychoterapii religióznych pacientov/klientov.

Kľúčové slová: vzťahová väzba, religiozita, psychoterapia.

Summary

We try to explain religiosity and religious behaviour on the basis of the attachment theory. The aim of the paper is to clarify how God can psychologically function as an attachment figure, to familiarise with the relevant God-attachment literature and several local and foreign empirical studies in the field, and finally, to outline its possible utilisation during the psychotherapy of religious patients/clients.

Key words: the attachment theory, religiosity, psychotherapy.

Adresa pre korešpondenciu: Mgr. Lucia Adamovová, PhD., NZZ Spirare, s.r.o., Americké nám. 3, Bratislava, resp. Ústav experimentálnej psychológie SAV, Dúbravská cesta 9, 841 01 Bratislava, Slovensko, E-mail: lucia.adamovova@savba.sk

Od čias Bowlbyho publikácie sa teória vzťahovej väzby stala veľmi vplyvnou v štúdiu sociálneho vývinu detí a dospelých (Cassidy a Shaver, 2008). Kirkpatrick (1998) rozširuje použitie tejto teórie aj na oblasť porozumenia viacerým aspektom náboženských presvedčení, najmä tých, ktoré sa týkajú vzťahu s Bohom. Viaceré štúdie preukázali, že náboženské presvedčenia a správanie sú vo vzťahu s individuálnymi rozdielmi v dospelom štýle pripútania (napríklad Kirkpatrick, 1998, Kirkpatrick a Shaver, 1992) a že zmenu v religiozite možno longitudinálne empiricky predikovať z retrospektívnych zdedení o detskej vzťahovej väzbe a z predchádzajúcich skúseností vzťahovej väzby dospelých (Kirkpatrick, 1997).

Ako sa dá zistiť, či Boh psychologicky funguje ako osoba pripútania? Dobrým začiatočným bodom je identifikovať hlavné kritériá pre definovanie osoby pripútania - konkrétne kritériá, ktoré odlišujú väzbovú od funkčne iných osôb v medziľudských vzťahoch a sledovať, či Boh tieto kritériá spĺňa. Ainsworthová (in Kirkpatrick, 2005) predkladá 5 charakteristík, ktoré sa považujú za kľúčové pri odlíšení osoby pripútania od inak funkčnej osoby v blízkych vzťahoch:

1. Vzťahujúca sa osoba hľadá *blízkosť* opatrovníka, najmä v ohrozujúcich a alarmujúcich situáciách.

2. Opatrovník poskytuje starostlivosť a ochranu (funkcia *prístavu bezpečia*).
3. Pocit bezpečia (*základňa bezpečia*).
4. Hrozba separácie spôsobuje u vzťahujúcej sa osoby *úzkosť*.
5. Strata vzťahovej osoby spôsobí vo vzťahujúcej sa osobe *smútok*.

Postupne sa nimi budeme v texte podrobnejšie zaoberať.

Kritérium blízkosti

Kritérium blízkosti je pravdepodobne najmenej diagnostickým z piatich kritérií, pretože možno povedať, že všetky pozitívne ladené blízke vzťahy sú charakterizované túžbou po vzájomnej blízkosti. Keď hovoríme o vzťahu k Bohu, kritérium blízkosti je ťažko preskúmať vzhľadom na to, že Boh nie je viditeľný v tele, tak ako ostatné osoby. Bowlby (1973) však posúva vymedzenie blízkosti len na základe fyzickej blízkosti a namiesto toho hovorí o pohotovosti k dostupnosti a pri absencii o nedostupnosti. Vzťahová osoba musí byť ďalej responzívna. Takže kým veriaci vnímajú Boha ako pohotovostne dostupného a responzívneho, môžeme na tento vzťah aplikovať model vzťahovej väzby. Ďalší prejav pripútania je tzv. proximálne správanie, na ktorom sú deti závislé najmä do 6. mesiaca života. Začínajú ním kontakt s matkou a zahŕňa také signálne formy správania, akými sú plač a zdvihnuté ruky, pritúlenie a objatie. V priebehu normálneho vývinu je toto proximálne správanie postupne nahradzované distálnym správaním, kedy je potreba blízkosti naplnená verbálnym alebo vizuálnym kontaktom. V neskorších vývinových obdobiach (po ranom detstve) je už blízkosť vzťahovej osoby daná viac psychologickou než fyzickou blízkosťou.

Od zistenia, že jednoduché vedomie existencie a novej dostupnosti vzťahovej osoby je v mnohých situáciách dostačujúce, je už len krôčik k tomu, že netelesné božstvo môže plne fungovať a ponúknuť psychologický profit vzťahovej osoby. Náboženstvá facilitujú prežívanie Božej (božej) prítomnosti rôznymi spôsobmi, napríklad mýtmi (v židovsko-kresťanskej tradícii Písmo hovorí o obklopujúcej prítomnosti a ľahkej dostupnosti Boha napr. v žalme 139 či v postave anjela strážneho). Kirkpatrick (2005) sa nazdáva, že antropomorfizácia Boha (božstiev), či už v gréckej mytológii alebo židovsko-kresťanskej náboženskej tradícii slúži na injektovanie konkrétosti inak abstraktnému konceptu, a tým robí ideu bytia blízko Bohu (bohom) doslovnejšiu, konkrétnu a fyzickú.

Facilitácia psychologickej blízkosti

Napriek veľkej schopnosti ľudí abstraktnej reprezentácie a imaginácie, pripútanie k čisto abstraktnej bytosti je veľkou výzvou. Hoci sa o Bohu hovorí vo všeobecnosti ako o všadeprítomnom, v podstate všetky náboženstvá poskytujú hmatateľné a konkrétne miesta – ako napríklad kostoly, modlitebne, svätyne – kde môžu byť veriaci bližšie k Bohu. Podobnú funkciu (okrem ich iných funkcií) majú aj rôzne

ikony, obrazy, kríže... či samotné katedrály. Každý z týchto predmetov (budov, miest) nesie aj funkciu sprostredkovať Boha psychologicky dôležito, konkrétne a dostupne.

Modlitba

Modlitba je obzvlášť ilustratívnym príkladom aktivity, v ktorej sa ľudia snažia nastoliť blízkosť s Bohom. Kirkpatrick (2005) prináša prehľad staršej literatúry o modlitbe: Krik a volanie (dieťaťa) je blízkou paralelou prosebnej modlitbe. Je to asi najviac do očí bijúca paralela s Bowlbyho pozorovaniami (Reed, in Kirkpatrick, 2005). Modlitba je podľa Heilera (tamtiež) „živým spoločenstvom človeka s Bohom, prinášajúci človeka do priameho dotyku s Bohom a do osobného vzťahu s ním.“ Glossolália (modlitba v jazykoch) sa ponáša na hrkútanie detí (hrkútanie vo vzťahu pripútania uvádza aj Hašto, 2005), často býva u charizmatikov sprevádzaná zdvihnutými rukami, pokrikovaním.

Paralely medzi modlitbou a správaním vo vzťahovej väzbe zvädzajú k interpretácii tohto náboženského správania ako k detskej regresii. V podstate možno povedať, že ide o rovnakú formu regresie ako pri ľúbostných vzťahoch, kde si partneri spolu hrkútajú, používajú detskú reč a objímajú sa. Hašto (2005) cituje Bowlbyho a Schlegela, ktorí uvádzajú, že „keďže pripútať správanie ostáva potenciálne aktívne celý život a plní životne dôležitú funkciu, je veľkým omylom nazdávať sa, že jeho prítomnosť v dospelosti by bola známou patológiou alebo regresiou k menej zrelému správaniu“.

Boh ako bezpečná základňa

Bowlby (1969) identifikoval tri triedy podnetov, ktoré môžu aktivovať systém väzbového správania:

1. ohrozujúce alebo alarmujúce environmentálne udalosti, teda podnety, ktoré evokujú strach a distres;
2. choroba, zranenie alebo vyčerpanosť;
3. separácia alebo hrozba separácie od vzťahových osôb.

Ak Boh psychologicky funguje ako vzťahová figúra, potom by sme mali pozorovať, že ľudia sa v týchto troch podmienkach k nemu obracajú. Dokonca prežívanie Boha ako bezpečnej základne v týchto situáciách by malo podnietiť prežívanie rovnakých pocitov útechy a bezpečnosti ako pri bezpečných ľudských vzťahových osobách. Hood et al. (1996) aj zhrňajú výsledky viacerých empirických výskumov a uvádzajú, že ľudia sa častejšie obracajú k svojim bohom v časoch ťažkostí a krízy a spomedzi potenciálnych spúšťačov uvádza nasledovné skupiny: choroby, neschopnosť (disability) a iné negatívne životné udalosti, ktoré spôsobujú ako mentálny tak aj fyzický distres, anticipovaná alebo aktuálna smrť priateľov a príbuzných a vyrovnávanie sa s nepriaznivými životnými situáciami.

Kríza a distress

U dospelých jedincov sa samozrejme nespúšťa väzbové správanie tak rýchlo ako u detí, preto treba mať napamäti, že na to, aby mohol Boh fungovať ako náhradná vzťahová osoba musí človek prechádzať nezvyčajne ťažkým životným obdobím. Tento vzorec nevidia len výskumníci, častokrát o ňom spontánne hovoria aj samotní veriaci. Argyle a Beit-Hallahmi (1975) poukazujú na to, že ľudia sa v stresujúcich situáciách obracajú špecificky k modlitbe a nie na cirkev. Z pohľadu teórie vzťahovej väzby je to podstatné, pretože to poukazuje na to, že ľudia sa obracajú v zložitých životných situáciách práve k vzťahu k Bohu a nie na iné aspekty religiozity, akými sú napríklad členstvo v cirkvi, skupinové procesy alebo kognitívne významové štruktúry.

Choroba a zranenie, smrť a smútok

Viaceré štúdie skúmali modlitbu a náboženskú zmenu v kontexte zdravotných problémov. Niektoré štúdie preukázali, že modlitba je zvládacou metódou pri vážnych fyzických chorobách (napríklad pomáha preklenúť samotu pri dialýzach, resp. dlhodobějších hospitalizáciách).

Strata väzbovej osoby je udalosťou, ktorá s veľkou pravdepodobnosťou aktivuje väzbové správanie, takže podľa teórie vzťahovej väzby by sa malo zvýšiť religiózne správanie v obdobiach smútku. Kirkpatrick (2005) prináša informácie o výskumoch zo sedemdesiatich rokov dvadsiateho storočia, v ktorých sa zistilo, že smútiaci ľudia sa cítia viac religiózni a viac sa modlia ako pred smrťou blízkeho, hoci špecifický obsah ich základných presvedčení sa nemení. Náboženská viera a angažovanosť pozitívne korelovali s prispôbením sa a zvládaním straty partnera.

Boh ako bezpečná základňa

Výskumníci venovali veľa úsilia sledovaniu spôsobov, akými sa jedinci obracajú na Boha v časoch stresu alebo nebezpečenstva, čo nazývame v pojmoch teórie vzťahovej väzby funkciou prístavu bezpečia. Venovali – žiaľ – menej pozornosti psychologickému závažnosti, ktorú má v sebe postava Boha v bežných dňoch a situáciách, teda psychologickému funkcii Boha ako bezpečnej základne na exploráciu prostredia a každodenné efektívne fungovanie.

O tom, že náboženské presvedčenie a osobná vzťahová väzba k Bohu (či Ježišovi alebo inému osobnému bohu) poskytujú psychologickú kvalitu bezpečnej základne, svedčia viaceré výpovede samotných veriacich alebo priamo náboženské texty. Keďže stále ostávame na pôde u nás najrozšírenejšieho náboženstva, kresťanstva a z veriacich prichádzajú do psychoterapie najmä kresťanskí veriaci, prinesieme z praktických dôvodov príklady z kresťanských náboženských kníh. V biblii sú napríklad témy bezpečnej základne jasne opísané v knihe žalmov. Znáмым je napríklad verš z 23. žalmu: „I keby som mal ísť tmavou dolinou (v iných prekladoch dolinou tieňov smrti), nebudem sa báť zlého, lebo ty si so mnou. Tvoj prút a tvoja palica, tie sú mi útechou.“ Možno citovať

viaceré príklady zo žalmov, kde sa Boh opisuje ako ochranca „ty, Pane, si môj ochranca, moja sláva, čo mi hlavu vztyčuje“ (Ž 3, 4), štít, sila, pomoc: „Bože môj, moja pomoc, tebe dôverujem, ty si môj štít, sila mojej spásy a môj ochranca“ (Ž 18, 3) alebo „ty si moja sila“ (Ž 31, 4a). V žalme 3 možno nájsť aj opis bezpečného pripútania k responzívnemu Bohu: „Hlasne som volal k Pánovi a on mi odpovedal...“ (Ž 3, 5).

Reakcie na separáciu a stratu

Či Boh splňa kritériá vzťahovej osoby v tomto zmysle reakcií na separáciu od neho a jeho stratu je ťažké určiť, pretože jedinci od neho nie sú odlúčení, ani ho nestrácajú takým spôsobom, akým sú odlúčení a prichádzajú o partnerov alebo rodičov v ľudskom vzťahu. Boh nezomiera, neodchádza za prácou, ani do vojny, ani nežiada o rozvod.

Najbežnejším spôsobom ako „stratiť“ Boha je skončiť vieru v jeho existenciu. Tento koniec viery sa zvyčajne (alebo aspoň niekedy) spája s rozlúčením sa s Bohom a nie so životom ako takým, či aktivitami mimo náboženskej skupiny, takže ide o čiastočnú stratu, napriek tomu však takto vzniknutá situácia býva analogická s rozvodom alebo s ukončením medziľudského vzťahu. Tí, čo opúšťajú kultúry zvyčajne prežívajú psychologické symptómy, ktoré zahŕňajú separačnú úzkosť, podobnú úzkosti jedincov počas rozvodov a straty partnera. V živote sa však vyskytujú aj situácie, ktoré ľudia prežívajú tak, akoby ich opustil Boh, kedy sa cítia zabudnutí. Dôsledky bývajú traumatické, najmä keď k tomu príde v období, kedy ľudia Boha potrebujú. Pargament (1997) cituje práce, v ktorých sú napríklad výpovede tých, čo prežili koncentračný tábor a stratili vieru. Tento zážitok opustenia od Boha je známy aj v kresťanskej náboženskej literatúre a zvykne sa nazývať „temnou nocou“ (Ján z Kríža, 1995).

Religiozita konceptualizovaná ako väzbový proces

Dostupnosť a responzívnosť osoby pripútania, ktorá slúži alternatívne ako útočisko (pri vnímaní nebezpečenstva) a bezpečná základňa pre exploráciu prostredia (pri absencii nebezpečenstva), separácia od ktorej by spôsobila výrazný distress, je podľa viacerých autorov základnou dynamikou kresťanstva a niektorých iných teistických náboženstiev (napr. Granqvist, 2006). Základnou ideou aplikácie teórie pripútania na oblasť religiozity je predpoklad, že Boh môže fungovať ako osoba pripútania (Rowat a Kirkpatrick, 2002). Boh je v pojmoch psychodynamického prístupu sekundárnym objektom, k vybudovaniu ktorého prispeli kultúra a skúsenosti s rodičovskými postavami (Rizzuto, 1979). Preto sa v tomto kontexte javí zaujímavým výskumne aj teoreticky sledovať možnú korešpondenciu alebo naopak, kompenzáciu kvality puta s vytvorením väzby k Bohu. Veriaci človek žije s presvedčením, že Boh (alebo iná postava) bude schopná ochrániť a potešiť ho v prípade hrozby nebezpečia. Inokedy mu len púha vedomosť (vedomie) Božej prítomnosti a dostupnosti dovoľí prístupíť k problémom a ťažkostiam denného

života s istotou. Tu možno vidieť psychologickú dôležitosť tzv. bezpečného typu pripútania (bezpečnej väzby).

Boh ako osoba pripútania

Empirické výskumy týkajúce sa toho, ako respondenti vnímajú Boha nie sú v psychológii náboženstva ničím novým, objavujú sa od päťdesiatych rokov 20. storočia. V podstate ich možno rozdeliť do dvoch skupín – sledovali vzťah medzi obrazom Boha a predstavou (chápaním) vlastných rodičov, a/alebo sledovali vzťah medzi obrazom Boha a sebaobrazom (podrobnejší prehľad uvádza Kirkpatrick, 1992).

Čo sa týka vzťahu medzi *obrazom Boha a obrazom rodičov*, Boh sa podobal viac na matku než na otca (Kirkpatrick, 1992), alebo predstava Boha bola viac podobná uprednostňovanejšiemu rodičovi (tamtiež). Oba výsledky sú konzistentné s teóriou vzťahovej väzby. Ak uprednostňovaný rodič predstavuje primárnu osobu pripútania (čo by teda mohol), práve tomuto obrazu by sa mal Boh najviac podobáť. Pretože primárna osoba pripútania je v západných kultúrach matka, nie otec, obraz Boha by sa vo všeobecnosti mal viac podobáť na matku ako na otca.

Čo sa týka vzťahu medzi *obrazom Boha a obrazom seba*, možno ho tiež vysvetliť z pohľadu teórie väzby. Bowlby (1973) zdôrazňoval, že modely osôb pripútania a modelov seba majú tendenciu ku komplementarite. Takže deti, ktoré sú presvedčené, že ich osoby pripútania milujú, starajú sa o nich a chránia ich, majú tendenciu vnímať samých seba ako hodných lásky, starostlivosti a ochrany. Obraz seba a obraz Boha by mali byť takisto komplementárne. Jedinci, ktorí vnímajú Boha ako v základe milujúceho a štedrého, majú sklon mať vyššiu sebahodnotu (self-esteem) a kladnejší sebaobraz (self-concept) (Benson a Spilka, 1973).

Faktorovoanalytické štúdie obrazu Boha podporujú hypotézu, že pripútanie (väzba) reprezentuje centrálnu tému/problematiku presvedčení o Bohu, keď sa identifikovali faktory ako Benevolentné božstvo, Vľúdnosť, Dostupnosť, Blízkosť (podľa Kirkpatrick, 1992). Petersen identifikoval 16 rôznych predstáv, citov a vzťahov k Bohu (Petersen, 1991, Juhásová, 2004). V našej výskumnej sonde (Adamovová a Hatoková, 2005) sme nadväzovali na predchádzajúce empirické zistenia na viacerých slovenských výberoch z populácie (Hatoková 2002, 2005) a skúmali sme, aký obraz Boha nájdeme u jedincov, ktorí dosahujú vysoké skóre v (kresťanskom) náboženskom fundamentalizme. Študentov psychológie (najdostupnejšiu a najkritizovanejšiu vzorku) sme požiadali, aby vyplnili Škálu náboženského fundamentalizmu (Altemeyer a Hunsberger, 1992) a Petersenovu metodiku (1991) zisťujúcu na základe adjektív, aký obraz Boha majú respondenti. Výsledky poukazujú na to, že náboženský fundamentalizmus koreluje s obrazom Boha, ktorý ochraňuje jedinca a zachováva poriadok, tvorí a dodáva zmysel, s prežívaním najmä citov blízkosti a bezpečia, ale aj to, že človek je Bohom riadený, hodnotený a trestaný. Rovnako však náboženský fundamentalizmus koreluje aj s nehodnotiacim prístupom Boha k človeku, s vciťujúcim pochopením a takto veriaci jedinci zažívajú Boha ako blízkeho a starostlivého.

Negatívne korelácie nachádzame medzi fundamentalizmom a obrazom vzdialeného abstraktného Boha a materializmom. U náboženských fundamentalistov, charakterizovaných okrem iného aj doslovným prílňutím k biblii, teda nachádzame obraz Boha, ktorý nápadne pripomína opis bezpečnej vzťahovej osoby.

Kompenzačná a korešpondujúca hypotéza

Aplikácia teórie pripútania na religiozitu vychádzala z uvažovania nad dvomi typmi hypotéz. *Kompenzačná hypotéza* predkladá predpoklad, že jedinci s iným ako bezpečným spôsobom pripútania s ich primárnym opatrovateľom budú prežívať väčšiu potrebu nadviazať kompenzujúci vzťah pripútania, ktorý im zabezpečí zníženie distresu a nepohody. Táto potreba sa v kontexte religiozity prejavuje aj v súvislosti s *náboženskou konverziou* (Granqvist a Kirkpatrick, 2004) a dá sa na jej základe predpokladať, že osoby s nie bezpečným typom pripútania budú častejšie prežívať náhlu konverziu. V ich kontexte je totiž vzťah s Bohom dôležitým pre reguláciu distresu. Keďže konverzia založená na regulácii stresu súvisí s náhlým procesom konverzie prinášajúcim úľavu od stresu (Spilka et al., 2003), dá sa predpokladať uvedený vzťah. Naopak, podľa *korešpondujúcej hypotézy* sa osoby, ktoré v detstve zažívali bezpečnú formu pripútania, budú usilovať budovať s Bohom taký vzťah, ktorý bude pokračovaním bezpečného vzťahu.

V súvislosti s náboženskou konverziou sa dá predpokladať, že osoby s bezpečným štýlom pripútania budú viac prežívať postupnú konverziu, ktorá znamená prirodzené začlenenie sa do náboženskej skupiny. Výskumy ukázali, že pre človeka typický spôsob pripútania skutočne ovplyvňuje neskoršie náboženské prežívanie a aj náboženskú konverziu (Kirkpatrick a Shaver, 1990, Kirkpatrick, 1997, 1998). Kirkpatrick vo svojich výskumoch zistil, že ľudia s úzkostným alebo odmietavým štýlom pripútania majú väčšiu pravdepodobnosť náboženskej konverzie, ako ľudia s bezpečným štýlom pripútania. Zhodné výsledky s už spomínaným Kirkpatrickovým výskumom ohľadne nie bezpečného pripútania ako prediktora konverzie priniesol aj výskum Ullmanovej (1982). V metaanalytickej štúdií Granqvist a Kirkpatrick (2004) analyzovali 11 výskumov vzťahu štýlu pripútania a konverzie a výsledky potvrdili obe hypotézy, avšak rozdiely neboli výrazné.

Záverom

Klientova/pacientova religiozita (nepoužívame pojem spiritualita, pretože v príspevku sa zámerne obmedzujeme na vzťah s Bohom v kresťanskej tradícii) môže byť zdravie podporujúca, pokiaľ mu/jej v prípade absencie bezpečnej väzby k primárnej opatrovateľskej osobe slúži Boh ako náhradná vzťahová osoba a psychologicky funguje ako trvalý, stály a bezpečný objekt. Ak je to pre klienta/pacienta prospešné a pre psychoterapeuta prijateľné, našu úlohu vidíme v rámci bežnej psychoterapeutickej práce aj v odhalení projekcií do konceptu Boha, v práci s nimi a v prepracovávaní aj tohto vzťahu. Máme za to, že kvalita terapeutického vzťahu bude

ovplyvňovať aj klientovu/pacientovu religiozitu a vice versa, že vzťah k Bohu – ako aplikácia relatívne stabilných vnútorných pracovných modelov – bude korešpondovať a meniť sa ruka v ruku s kvalitou kontaktu so svetom (jeho vytváraním, udržiavaním a ukončovaním).

Literatúra

Adamovová, L. - Hatoková, M.: Koncept Boha u náboženských fundamentalistov. In: Sarmány Schuller, I. - Bratská, M. (Eds.): Psychológia pre život alebo ako je potrebná metaoia. Zborník zo psychologických dní 2005, Bratislava: Stimul, 2005, s. 284-291.

Altemeyer, B. - Hunsberger, B.: 1992, Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest, and Prejudice. The International Journal for the Psychology of Religion, 2, 1992, č. 2, s. 113-133.

Argyle, M. - Beit-Hallahmi, B.: The social psychology of religion. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.

Benson, P.L. - Spilka, B.: God image as a function of self-esteem and locus of control. Journal for the Scientific Study of Religion, 12, 1973, s. 279-310.

Bowlby, J.: Attachment and loss. Vol. 1. Attachment. London: Pimlico, 1969/1997.

Bowlby, J.: Attachment and loss. Vol. 2. Separation. London: Penguin, 1973/1991.

Cassidy, J. - Shaver, P.R. (Eds): Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications, 2nd Ed. New York: Guilford Press, 2008.

Hašto, J.: Vzťahová väzba. Ku koreňom lásky a úzkosti. Trenčín: Vydavateľstvo F, 2005.

Hatoková, M.: Cognitive orientation to spirituality and the concept of personal God. Studia psychologica, 47, 2005, č. 3, s. 247-259.

Hatoková, M.: Koncept osobného Boha. Viera a život, XVI, 2006, č. 1, s. 48-64.

Granqvist, P.: On the relation between secular and divine relationships: An emerging attachment perspective and a critique of the depth approaches. International Journal for the Psychology of Religion, 16, 2006, s. 1-18.

Granqvist, P. - Kirkpatrick, L.A.: Religious conversion and perceived childhood attachment: A meta-analysis. International Journal for the Psychology of Religion, 14, 2004, s. 223-250.

Hood, R.W., Jr. - Spilka, B. - Hunsberger, B. - Gorsuch, R.: The psychology of religion: An empirical approach (2nd ed.). New York: Guilford, 1996.

Ján z Kríža: Temná noc. Praha: Karmelitánské nakladatelství, 1959/1995.

Kirkpatrick, L.A.: A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style. Journal for the Scientific Study of Religion, 36, 1997, č. 2, s. 207-217.

Kirkpatrick, L.A.: God as a substitute attachment figure: A longitudinal study of adult attachment style and religious change in college students. Personality and Social Psychology Bulletin, 24, 1998, č. 9, s. 961-973.

Kirkpatrick, L.A.: Attachment, evolution, and the psychology of religion. New York: Guilford Press, 2005.

Kirkpatrick, L.A. - Shaver, P.R.: Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion. Journal for the Scientific Study of Religion, 29, 1990, s. 315-334.

Kirkpatrick, L.A. - Shaver, P.R.: An attachment theoretical approach to romantic love and religious belief. Personality and Social Psychology Bulletin, 18, 1992, s. 266-275.

Pargament, K.: The psychology of religion and coping. New York: Guilford Press, 1997.

Petersen, K.: Personliche Gottesvorstellungen. Ammersbek bei Hamburg: Verlag an der Lottbek, 1993.

Rizzuto, A.M.: The birth of the living God: A psychoanalytical study. Chicago: University of Chicago Press, 1979.

Rowatt, W.C. - Kirkpatrick, L.A.: Two dimensions of attachment to God and their relation to affect, religiosity, and personality constructs. Journal for the Scientific Study of Religion, 41, 2002, č. 4, s. 637-651.

Spilka, B. - Hood, R.W., Jr. - Hunsberger, B. - Gorsuch, R.: The psychology of religion: An empirical approach. 3rd Ed. New York: Guilford Press, 2003.

Ullman, C.: Change of mind, change of heart: Some cognitive and emotional antecedents of religious conversion. Journal of Personality and Social Psychology, 42, 1982, s. 183-192.

Do redakcie došlo 20.12.2010.